

Гледната точка и наративните модалности

Дарин Тенев

Резюме: В статията се разглежда отношението между наративните модалности и гледната точка с помощта на наратологичната теория на Христо Тодоров, представител на Българската гийомистка школа. Първо се посочва мултимодалността на наративната модална логика с комбинацията ѝ от различни типове модални категории (алетични, деонтични, волитивни и т.н.) После се въвежда разграничението на Христо Тодоров между модални и трансмодални категории, според което модалността (способност, желание, задължение) е онова, което характеризира действието, а трансмодалността (възприятие, чувства, интелект) е онова, което характеризира субекта на действие. С Христо Тодоров аз ще настоявам, че има както модални, така и трансмодални гледни точки, но за разлика от него, аз определям гледната точка не на основата на образа-субект, а през насочеността, която тя въвежда. Тезата ми е, че има тройна насоченост на гледната точка: насоченост към обект, към действие, към модалност. Тази тройна насоченост е в самата основа на наративната логика или на онова, което бих нарекъл „нарративна потенциалност“.

Ключови думи: наратология, модалност, мултимодална логика, гледна точка, Българска гийомистка школа, Христо Тодоров

Дарин Тенев преподава в катедрата „Теория на литературата“ във Факултета по славянски филологии“ на СУ „Св. Кл. Охридски“ и в катедрата „Социология и науки за човека“ към Философско-исторически факултет на ПУ „Паисий Хилендарски“. Публикувал е две книги: „Фикция и образ. Модели“ (2012) и „Отклонения. Опити върху Жак Дерида“ (2013). Интересите му са в областта на литературната теория и съвременната философия. E-mail: darin.tenev@gmail.com

1. Наративна потенциалност

Настоящата статия е част от по-голямо изследване, което има за цел да преосмисли въпроса за литературната потенциалност чрез литературна теория на моделите. За малко неща литературоведите днес постигат съгласие, но едно от тях е, че може да има повече от една интерпретация на художествено произведение. Тази привидно проста идея обаче представя труден проблем пред изследователя. Как изследователят може да е сигурен, че не подменя произведението със собствената си интерпретация? За да се отговори на този въпрос, трябва да се разгледа проблемът за литературната потенциалност, т.е. иманентната на произведението възможност, която прави възможни различните интерпретации. Рискът да се редуцира тази възможност до общи (и най-често смътни) понятия като култура на читателя, исторически период или общи езикови характеристики, като по този начин се замени възможността с важни, но външни фактори, се крие в импликацията, че ако външните на произведението фактори са единственото, което има значение, тогава самата творба е без значение, тя е излишна, тъй като изследователят в крайна сметка всеки път ще говори единствено за себе си, за културните, исторически, социални, общоезикови аспекти и не за творбата. Това е, разбира се, силно опростен начин да се представи проблемът, но той прави достатъчно ясно защо идеята, че има потенциалност, уникална за произведенията, не бива да се подминава с лека ръка. Тъй като не може да има пряк достъп, така да се каже, до литературната потенциалност, изглежда разумно да се изгради неин модел, рефлексивно отнасящ се към собствената си потенциалност. Така методологически има нужда от литературна теория на моделите. При работата с литературната потенциалност такава теория – каквато в момента бива развивана¹ – ще трябва да държи сметка за моделиращата активност на самите произведения и начина, по който те указват собствените си модалности. Колкото повече се следи обаче за характеристиките на литературното произведение при изграждането на негов работен модел, толкова повече става ясно, че би било уместно да се говори не само за една потенциалност, а за *възел от потенциалности* от различен вид.

¹ Вж. Дарин Тенев, *Фикция и образ. Модели*, Пловдив: Жанет 45, 2012; Robert Matthias Erdbeer, „Poetik der Modelle”, В: *Textpraxis. Digitales Journal für Philologie*, 11/ 2015; Darin Tenev, “Models of Poetics. A Response to Robert Matthias Erdbeer’s *Poetik der Modelle*”, В: *Textpraxis. Digitales Journal für Philologie*, 14/ 2017.

От тази перспектива въпросът за наративните модалности е от голямо значение. Литературната потенциалност, която, както беше посочено, е отворена към непредвидими и непредсказуеми прочити, все пак изглежда парадоксално ограничена в случая с повествованието, защото кохерентността на едно повествование не позволява то да се развива в която и да е насока. Ако питането какви са релевантните насоки за развитието на една история, има смисъл, то това подсказва, че някои от насоките са забранени или неправдоподобни, а освен това подсказва и че по своя път историята изчерпва своята потенциалност, така че има точка, отвъд която е трудно повествованието да продължи. Една история може да свърши. Може да приключи и да създаде у читателите усещане за край. Ала самият този факт поставя сериозен проблем. Това, което смътно беше наречено „релевантни насоки“ на една история, е свързано с въпросите за жанр, правдоподобие и т.н., но отвъд тези неща прозират социални конвенции и културни нагласи, определящи модалностите на историята. Затова може да се говори за специална *наративна потенциалност*, чиито закони са определени от инкорпорирането на социални конвенции и културни нагласи като наративни модалности в произведението. Тези наративни модалности насочват логиката на историята, така че след определени ходове други възможни ходове се оказват изключени и вече не са приемливи.² Изчерпването на наративната потенциалност би означавало край на историята.³ Подобен край може да изглежда странен в полето на литературата, където съществува свободата да се пресичат граници и да се изобретява невъзможното. И все пак, въпреки че може да е възможно да се измислят все нови продължения на една история (холивудските поредици или телевизионните сериали предлагат красноречиви примери), те биха били неубедителни и често неприети от голяма част от публиката. Така, може да се каже, че наративната потенциалност е имплицитна в самата идея за наративна логика, „описваща пълната мрежа от опции, *логически отворени* към повествователя във всяка точка на повествованието му, за да продължи започнатата история.“⁴ Развитието на наративната логика в конкретна литературна творба води до „логическия“ край на историята и така до изчерпването на

² Тук ще се фокусирам върху наративната потенциалност на нивото на историята, а не на това на дискурса или на нивото на отношения между история и дискурс, от една страна, и между тези двете и наратива, от друга. В последния ход на този текст ще се обърна за кратко към отношението между история и дискурс. Тук ще оставя настрана и проблемите, поставени от гледната точка на автор и читател.

³ Вж. Боян Манчев, „Отвъд творбата: метаморфозата на разказа“, В: Б. Манчев, Д. Тенев, Е. Стоянов, К. Спасова, М. Калинова, М. Николчина, Р. Коларов, *Времето на метаморфозата. Опити върху Кафка*, София: Изток-Запад, 2016, 137-152.

⁴ С. Bremond, *Logique du récit*, Paris: Seuil, 1973, 8. [курсивът мой – Д. Т.].

нейната потенциалност. Дори в случая, когато има повече от един край (както е в „Грешницата от Лайм Риджис“ на Джон Фаулз или по-наскоро в „Уникат“ на Милорад Павич, книга със сто финала⁵), самата идея за край на историята подсказва, че от този момент нататък историята не може да продължи и това би било валидно за всеки от множеството краища. Изчерпването на наративната потенциалност по този начин внушава, че след определена точка продължаването на историята става невъзможно. Например, възможно е Грегор Замза да се върне като пеперуда след смъртта си като буболечка в „Метаморфозата“ на Кафка, или да се появи като зомби-хлебарка, но тези възможности не са видени като част от наративната потенциалност на конкретната творба.

Това, което наричам „наративна потенциалност“, не бива да се схваща като частна наративна модалност. То е по-скоро начинът на съществуване на всички наративни модалности. Така например, ако вземем предвид четирите най-често обсъждани модалности след Гремас, а именно *мога* (*pouvoir*), *искам* (*vouloir*), *знам* (*savoir*) и *трябва* (*devoir*)⁶, следва да се подчертае, че наративната потенциалност не бива да се смесва със способността или моженето (*pouvoir*); тя не е една от много модалности (наред със задължението, знанието и желанието); тъй като тя е онова, което обхваща и четирите модалности. За да се разбере природата на наративната модалност обаче, трябва да се изследва функцията на моделностите и разнообразните им свързвания.

В настоящия текст ще се обърна към въпроса за отношението между наративните модалности и гледната точка като въпрос, позволяващ изграждането на модел на наративната потенциалност. Ще използвам теоретичната основа, осигурена от българската гийомистка школа и особено, теоретичното наследство на Христо Тодоров,

⁵ Дж. Фаулз, *Грешницата от Лайм Риджис*, прев. М. Екимова-Мелнишка, София: Народна култура, 1984; Милорад Павич, *Уникат*, прев. Ж. Георгиева, София: Колибри, 2009. Множествените краища представят особени проблеми, които тук не мога да обсъдя. Нека просто отбележа, че поне една от функциите им е да разклащат наративната потенциалност, т.е. да разклащат разбирането за единствена наративна логика и да указват по този начин литературната потенциалност като отворена и непредопределена. Колкото по-незавършващи са краищата, толкова повече тази отвореност става забележима.

⁶ Вж. A.J. Greimas, « Pour une théorie de la modalité », *Langages*, 43/1976, 90-107; Gerald Prince, *Dictionary of Narratology*, Lincoln and London : University of Nebraska Press, 1987; A. J. Greimas, Joseph Courtès, *Semiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*, Paris: Hachette, 1993.

чиято работа, макар и близка до Гремасовата семиотика, предлага различно схващане за ролята на модалностите в наративния текст.⁷

2. Мултимодалността на наративната логика

В очите на един логик вероятно едно от най-забележителните неща за наративните модалности, независимо дали са мислени през Гремас, или другояче, е комбинацията на няколко типа модалност. Възможността например обикновено е схващана като алетична модалност (заедно с необходимостта, случайността и невъзможността); задължението е деонтична модалност (заедно със забраната, разрешението) и т.н. Въпросът е бил поставян от Гремас, който твърди, че дори ако названията им ни карат да ги разграничаваме като различни типове, синтактичните им дефиниции показват, че те споделят обща основа и би трябвало да бъдат изследвани заедно, като единствената ключова разлика е тази между модализациите на битието и тези на действието.⁸ Наративните анализи разкриват не само това, че модалности от различни типове (алетични, волитивни, деонтични, епистемични) са свързани, но също и това, че има преходи от една към друга модалност в рамките на историята. Например, желанието, което би трябвало да доведе до постигане на знание и способности, за да бъде осъществено. Това не е само езиковедски, но също и логически проблем, доколкото изисква теория, различна от предлаганата от повечето съвременни изследвания в областта на модалната логика. Казано накратко, наративните модалности разкриват *мултимодална логика*. Логическото изследване на мултимодалността е задача пред една неklasическа многомерна логика като предлаганата от българския философ Деян Деянов.⁹ Тук ще се съсредоточа единствено върху наративните функции на преплитането на различни модалности. Според Гремас и неговата школа може да има модализации с оглед на изказ на акт (действие) и с оглед на изказ на състояние (битие).¹⁰ Оттук могат да се изведат четири начални форми на модализация: действието модализира битието (перформация); битието модализира

⁷ Бих искал да изкажа благодарността си към Боян Манчев, благодарение на когото започнах да се занимавам с наследството на българските гийомисти. Разговорите с него бяха и от основните вдъхновения зад настоящия текст.

⁸ Greimas, « Pour une théorie de la modalité », op. cit., 98-99.

⁹ Вж. Деян Деянов, „За границите и многомерността на логическото“, *Социологически проблеми*, 1-2/2002, 196-203; темата за мултимодалната логика е пряко засегната в Деян Деянов, „Социоанализата и философското проблематизиране на комунизма: самонаследяването“, *Социологически проблеми*, 1-2/2015, 7-35; Deyan Deyanov, Svetlana Sabeva, Todor Petkov, „The psychopathology of everyday life as a problem before socioanalysis“. В: Stoyanov, D. (ed.) *Psychopathology: Theory, Perspectives and Future Approaches*. New York: Nova Science Publishers, 2013.

¹⁰ Вж. A. J. Greimas, J. Courtès, op.cit., 230.

действието (компетенция); битието модализира битието (веридикторни модалности); действието модализира действието (фактитивни модалности). Допълнително, най-широко използваните модалности на желанието (*vouloir*), задължението (*devoir*), способността (*pouvoir*) и знанието (*savoir*) модализират едновременно битието и действието.¹¹ Модалните преходи, като преходи от една модалност към друга (примерно, преход от задължение да се направи нещо към знанието, необходимо, за да се изпълни задължението), водят до акт или състояние. Възможни са и комбинации между модалностите, където съчетаните модалности могат да бъдат комплементарни, съгласувани, несъвместими или противоречиви.¹² Така, в случая с несъвместимост или противоречие (примерно, когато има задължение да се направи нещо, придружено от невъзможност да се направи, или с желание да не се прави), има наративен конфликт.

Модалните категории съответстват в някакъв смисъл на онова, което Цветан Тодоров нарича прости повествователни трансформации¹³, при които има само едно сказуемо или един предикат, който е модализиран: например, действието („правя“) модализирано в задължение за това действие („трябва да направя“). Следва да се отбележи, че знанието не е част от простите трансформации; Тодоров го нарежда сред сложните трансформации, където има второ сказуемо, което се съчетава с първото и не може да съществува без него: например, X знае/ научава/ открива, че Y е направил нещо. Други примери за сложни трансформации, освен знанието, са трансформациите на привидността, описанието, предположението, отношението. Изглежда, че разграничението, което Цветан Тодоров прокара между прости и сложни трансформации, е разграничение между два типа модалности и истинската разлика между тях не е единствено, както той твърди, че в първия случай ще има само един предикат, а във втория – два, а по-скоро в това, че във втория случай, при сложните трансформации, е предположен някакъв вид *субективност*. И някой би могъл да каже, че тъкмо тази субективност позволява въвеждането на термина „гледна точка“ в полето на наратологията. Може да изглежда, следователно, че има гледна точка само където имаме работа със сложни трансформации (привидност, знание, отношение и т.н.). Като че ли сме склонни да вярваме, че гледната точка на един персонаж е въведена единствено ако персонажите не само действат или могат да действат, трябва да

¹¹ Пак там, 231. Вж. също Greimas, « Pour une théorie de la modalité », op. cit., 96-97.

¹² Greimas, « Pour une théorie de la modalité », op. cit., 101-106.

¹³ Цветан Тодоров, *Поетика на прозата*, прев. А. Стамболова, София: ЛИК, 2004, 129-146.

действат, искат да действат, но също така виждат, чуват, мислят, знаят, научават, изпитват чувства по отношение на действията или състоянието на нещата.

3. Гледна точка, субективност и модалност

На това място трябва да се каже, че все още съществуват разнообразни обърквания и трудности, свързани с употребата на понятието „гледна точка“. Както Жерар Женет правилно посочва, от *The Craft of Fiction* на Пърси Лъбок през *Understanding Fiction* на Кл. Брукс и О. Уорън и *Temps et Roman* на Ж. Пуйон до теориите на Ф. Щанцел и и Норман Фридман е съществувало теоретично припокриване на проблема за гледната точка с този за повествователя.¹⁴ Дори при внимателното разграничение при Щанцел на ауториална, азова и персонажна повествователна ситуация, която помага да не се смесват въпросите за перспективата (вътрешна или външна, отнесено към ауториалната ситуация) с въпроса кой говори (отнесен към персонажната ситуация и фигурата на повествователя), в крайна сметка се стига до една кръгова таблица, която очертава преходи от една повествователна ситуация към друга, като че ли перспективата и овестователната фигура се намират на едно ниво.¹⁵ Както е известно, Женет различава два плана и назовава „залог“ (или „глас“) свързаното с повествователя (и отношението му към дискурса и историята) и „фокализация“ свързаното с гледната точка.¹⁶ Според него, терминът „фокализация“ е добра находка, доколкото помага да се избягва подчертаването на визуалното, който е все още твърде силен в термини като „гледна точка, „гледнище“ или „поле“.¹⁷ Що се отнася до нуждата да избягваме визуалните метафори, отговорът би бил, че повествователната гледна точка включва не само зрението, но всички видове възприятие, както и знание, познание, отношение; накратко – всички неща, които Цветан Тодоров изброява, когато въвежда сложните трансформации. Ясно е, че „гледна точка“ не бива да се свежда до зрението, а трябва да включи всички възприятийни и ментални дейности. Ала достатъчно ли е това за едно определение на „гледна точка“? Ще се върна към този въпрос.

Преди това обаче ще подема отново разграничението между прости и сложни трансформации. И двата вида могат да се видят като форми на модализация. Има няколко неща, които се забелязват, но които Цветан Тодоров не отбелязва. На първо

¹⁴ Вж. G. Genette, *Figures III*, Paris: Seuil, 1972, 203-206.

¹⁵ Вж. Franz K Stanzel, *Theorie des Erzählens*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1979.

¹⁶ Вж. Genette, *Figures III*, op.cit.

¹⁷ Пак там, 206.

място, както посочих, всички сложни трансформации предполагат определена субективност. Онзи, който възприема, мисли, чувства и т.н., със самото това е надарен с някакъв вид субективност. Дори ако възприятието или познавателната дейност принадлежи на неодушевен предмет (като говорещите спирки, локви, точки и други в приказките на Доналд Бисет), тази дейност снабдява предмета с форма на менталност, психологическо измерение, одушевява го. Актът на приписване на гледна точка на неодушевен предмет води до олицетворение. Ограничена ли обаче гледната точка до сложните трансформации на Цветан Тодоров? Въпросът може да бъде преформулиран и така: Дали субективността, която създава възможността за гледна точка в наратологичен смисъл, е ограничена до модалностите на възприятие, чувства и мисъл?

За да се изправя пред този въпрос и да изясня отношението между модалност и гледна точка, ще се обърна към литературната теория на Христо Тодоров, който с Красимир Манчев и други развива езиковедската теория на Гюстав Гийом и приложимостта ѝ към общата семиотика и литературните изследвания.¹⁸

Гюстав Гийом вижда езика като принципно свързан с мисленето и обвинява онези езиковеди, които „са избягвали доколкото е възможно да адресират проблемите на морфологията „отвътре“, от страната на мисълта.“¹⁹ Характерно за подхода на Гийом е схващането, че менталната дейност, която стои зад появата на граматически категории, езикови разграничения и т.н., не е нещо, което се случва веднъж, еднократно, така щото следите на техния генезис да изчезнат от езика. Близък в някакъв смисъл до Бергсон, френският езиковед настоява, че генезисът на езика оформя част от езика, като по този начин разкрива езика като постоянно ставане, което вписва в себе си следите на собственото си ставане. С думите на Христо Тодоров, „За Гийом езикът извлича структурата си от самия процес на своето конструиране.“²⁰ В основната си книга *Време и глагол* Гийом демонстрира как развитието на времевата система на френските глаголи (наречена от него „хроногенеза“) е вписало моментите на този процес (наречени „хронотези“) не само във времената на глагола, но също и в инфинитива и в субжонктива (подчинително наклонение). Хроногенезата е свързана с

¹⁸ По-общо за българската гийомистка школа виж броя на списание *Langage*, 165/ 2007, посветен тъкмо на “L’École guillaumienne de Bulgarie”. Благодаря на Боян Манчев, който ме насочи към този брой на авторитетното френско списание.

¹⁹ Gustave Guillaume, *Temps et verbe*, Paris: Libraire honoré Champion, 1929, p. 6.

²⁰ Christo Todorov, “Fondements linguistiques des études stylistiques”, *Études d’histoire de la littérature française (18-20 s.)*, Sofia: Presses Universitaires « St. Kliment Ohridski », 1985, 62.

преход от виртуалното към актуалното и образува „образи-време“.²¹ По-общо Гийом назовава езиковите артикулации на менталните процеси „идеогенеза“.²² Красимир Манчев и Христо Тодоров особено подчертават постепенното оразличаване на субект и обект (по-скоро във философски смисъл, а не в лингвистичния смисъл на подлог и пряко допълнение) в идеогенетичния процес.²³ Красимир Манчев нарича този процес „погресивна дискриминация“ на Субект и Обект. Според тази теория при погресивната дискриминация има „три стабилни позиции на основните операции, които отговарят на глаголите *съм* [*être*], *имам* [*avoir*] и *правя* [*faire*]“.²⁴ Постепенното оразличаване се случва в прехода от една стабилна позиция към друга. Така има две нестабилни позиции на преходи, съотв. между *съм* и *имам* и между *имам* и *правя*. Първата нестабилна позиция е заета от модалните глаголи *мога* (*pouvoir*), *искам* (*vouloir*), и *трябва* (*devoir*), в този ред. Втората нестабилна позиция, тази между *имам* и *правя*, е заета от глаголи за възприятие и разумна дейност. Тези глаголи са наречени „трансмодални“. Цялата схема би могла да бъде представена по следния начин:

‘съм’ -----	‘имам’ -----	‘правя’
‘мога’-‘искам’-‘трябва’	‘усещам’, ‘чувам’, ‘виждам’,	
	‘мисля’, ‘разбирам’, и т.н.	

Може да се забележи, че първите две стабилни позиции са заети на френски от спомагателни глаголи, а всички останали глаголи могат на френски да бъдат комбинирани с инфинитива на други глаголи. Още за Гийом „глаголите, които стават спомагателни, в никой език не са просто случайни глаголи.“²⁵ Според Красимир Манчев и Христо Тодоров в началната точка субектът и обектът не са оразличени. При позицията на битието (*съм*) разграничението между субект (аз) и обект (вещ) още не се е случило. Постепенно с прехода от способност към задължение или дълг това

²¹ Известното понятие на Делюз, послужило за заглавие на втория му том върху киното, идва от Гийом. Изглежда, че въпреки влиянието на Делюз, Гийом и до ден днешен не е добре познат.

²² Вж. Gustave Guillaume, *Langage et science du langage*, Paris: Librairie A.-G. Nizet, 1973 ; Krassimir Mantchev, H. Todorov, « Eléments d'idéogénie », *Annuaire de l'Université de Sofia*, LXIV/ 1971 ; Krassimir Mantchev, « Approche de l'idéogénèse », В: A. Joly, W. H. Hirtle (dirs.), *Langage et psychomécanique du langage*, Lille : Presses Universitaires de Lille, 1980, 62-74.

²³ Вж. Krassimir Mantchev, « Hiérarchie sémantique des verbes française contemporains », *Cahiers de lexicologie*, no. 10/ 1967 ; Christo Todorov, « La hiérarchie des liens dans le récit », *Semiotica*, no. 2/ 1971, 121-139 (Превод на този текст на Христо Тодоров е включен в настоящия брой на *Пурон*; вж. Христо Тодоров, „Иерархия на връзките в повествованието“).

²⁴ Christo Todorov, “Fondements linguistiques des études stylistiques”, op. cit., 64.

²⁵ Gustave Guillaume, *Langage et science du langage*, op. cit., 73.

разграничение ще се извърши. В същото време, според закона за невъзвратимост, формулиран от Гийом, всяка следваща стъпка не изличава, а съхранява предходната.²⁶ Всяка стабилна позиция произвежда нов клас обекти и съответно, нова част на речта.²⁷ Това ставане на езика е задействано отново и отново, тъй като конструирането на структурата е част от структурата.

В своята работа Христо Тодоров развива тази теория, като я прилага към изследването на повествованието. За него модалните глаголи оформят хронологична ос и са йерархично подредени по начин, който води до нарастване на *силата на актуализация*: „силата на актуализация на модалните глаголи нараства от *мога* към *трябва*: *мога* оставя на инфинитива почти целия си потенциален характер (слаба актуализация); *искам* му оставя само част от виртуалните си възможности (средна актуализация); *трябва* превежда най-силната актуализация, която да е съвместима с потенциалния модус, който инфинитивът представлява. Същата тази актуализираща сила на модалните глаголи е онова, което се проявява в организацията на повествователния дискурс.“²⁸ С други думи, там, където има само възможности, няма нищо определено, което да води до конкретно актуализиране на верига от действия и събития. В случая с желанието, има нещо, което може да води към развитието на историята в определена насока. Още по-ясно е определена насоката с дълга и задължението. Силата на актуализация е свързана също с онова, което Христо Тодоров нарича „*интегритет*“ на историята. Трите модални глагола оформят степени на кохерентност на историята и функционират като „интегратори“. Чистата възможност в това отношение малко се отличава от простото състояние на нещата.²⁹ Нищо не следва по необходимост от възможност или способност. Поради тази причина в този случай Христо Тодоров говори за слаба кохерентност и отворена интрига, при която различните епизоди са относително автономни.³⁰ Желанието въвежда интенционалност

²⁶ Christo Todorov, „Analyse stylistique de deux récits de Marcel Aymé”, *Études d'histoire de la littérature française (18-20 s.)*, Sofia : Presses Universitaires « St. Kliment Ohridski », 1985, 73-74.

²⁷ Christo Todorov, „Valeur esthétique et normalité linguistique du texte littéraire”, *Études d'histoire de la littérature française (18-20 s.)*, Sofia : Presses Universitaires « St. Kliment Ohridski », 1985, 147.

²⁸ Christo Todorov, „La hiérarchie des liens dans le récit », *Semiotica*, op. cit., 130 (Христо Тодоров, „Йерархия на връзките в повествованието“, в настоящия брой). Струва си да се отбележи, че няма такава йерархия, нито такава хронологична ос при трансмодалните глаголи. При тях сякаш има установено отношение на субект към обект, което вече не е това на пасивното притежание при *имам*, но още не е и пълната активност на *права*. И все пак, като че ли няма специален ред между възприятие, афект и познание.

²⁹ Тодоров посочва случаи на функционална еквивалентност между битие и способност; така „богат съм“ е равно на „мога да купя“ (Todorov, „Valeur esthétique et normalité linguistique du texte littéraire”, op. cit., 165.)

³⁰ Пак там.

и целесъобразност (финалност), а целесъобразността единствено нараства със задължението и дълга, където кохерентността е най-силна.

Разбира се, както и при Гремас, възможна е комбинация на модалности и историята на литературата предлага разнообразни примери. Може да има конфликт, произтичащ от сблъсък на желание и задължение или на две желания, на два несъвместими дълга и т.н. Когато такъв конфликт се случи в един и същи субект, той води до интериоризиране и психологизиране на персонажа. Конфликтът между желание и възможност води в различна посока, какъвто е случаят с Лафонтеновата басня за лисицата и гарванът, където лисицата в началото *иска* сиренето, което гарванът има, но *не може* да го вземе. Поради тази начална ситуация на една втора стъпка лисицата решава да измами гарвана и пр.

По-нататък, Христо Тодоров посочва, че френският език позволява да се различава обективен и субективен вариант на третата модалност, съотв. *falloir* (нужно е) и *devoir* (аз трябва). Обективният вариант, при който нещо *трябва* да бъде направено, има различни проявления според това дали е тематизиран, или не, като така се простира от Съдбата и неизбежното до историческата необходимост или социалните норми и ограничения.³¹ По-късно Красимир Манчев демонстрира как всички модални и трансмодални категории имат субективни и обективни корелати.³² Така субективната *способност* има своя корелат в обективната *възможност*, на субективното *желание* съответства обективна липса или недостиг и т.н. Кое не противоречи на идеята за прогресивната дискриминация на субект и обект, защото от перспективата на тяхната теория може да се каже, че разграничението между възможност и способност е по-слабо от това между *falloir* (нужно е) и *devoir* (аз трябва).

Гийомисткият подход на Христо Тодоров към модалността е както близък, така и различен спрямо този на Гремас. И двете теории ясно показват, че наративната логика е мултимодална. И в двете теории модалностите могат да бъдат свързани синтагматично в протичането на историята, но също и синхронно комбинирани, създавайки нови диспозиции от сили и нови конфликти. Само че с Христо Тодоров не само *знанието* (*savoir*) е изключено от групата на другите три модалности, но самите те са подредени в йерархичен ред, детерминиращ интегритета на историята, а така и логиката ѝ. Към двойката на *битие* и *действие*, предложени от Гремас, е прибавен

³¹ Пак там, 194-201.

³² Krassimir Mantchev, *Sémiotique et narratologie*, Sofia: Presses Universitaires « St. Kliment Ohridski », 1998, 120-122.

трети термин – *имам*. Модализациите при Христо Тодоров не са, както твърди Гремас, най-напред модализации на битието и действието, а преходи от *съм* през *имам* към *права*, успоредно с прогресивната дискриминация на субект и обект. Това прави възможно посочването на точната позиция на всяка категория при следване на разграничението между модални и трансмодални категории.

Вече беше посочено, че такова разграничение е необходимо с препратката към Цветан Тодоров и въведените от него прости и сложни трансформации. Критерият на Цветан Тодоров беше основан на това дали има само един предикат (сказуемо), или два. Вече споменах, че при сложните трансформации може да се говорим за някаква субективност. С Христо Тодоров може да бъдем по-прецизни. Според него, *модалните категории характеризират действието, а трансмодалните – субекта на действие*.³³ Тъкмо поради тази причина *трансмодалните категории не функционират като интегратори*.³⁴ Скрито следвайки Аристотел, Христо Тодоров твърди, че може да има история без трансмодални категории, но не и без модални. В случая, когато вече като че ли няма модални, а само трансмодални категории, както в някои произведения на Алан Роб-Грийе, историята вече не може да удържа своята кохерентност и интегритетът ѝ се разпада.

Сега вече може да се върнем към въпроса за гледната точка. На пръв поглед изглежда, че понятието „гледна точка“ трябва да е обвързано с трансмодалните категории. Несъмнено, възприятието, чувството, мисълта позволяват и дори предполагат гледна точка. Това е толкова очевидно, че за по-голямата част от изследователите въобще не е изникнал въпросът дали това изчерпва нещата. По-горе поставих въпроса дали субективността, която създава възможността за гледна точка в наратологичен смисъл, е ограничена до модалностите на възприятие, чувства и мисъл, и тук този въпрос трябва да се подеме отново. Защото въпреки че трансмодалните категории характеризират субекта на действие, прогресивната дискриминация на субект и обект се случва още на нивото на модалните категории *мога, искам и трябва*. Има субективност в понятията за способност, желание и задължение. Дали тази субективност е достатъчна, за да се говори за гледна точка също и на нивото на модалността (а не само на нивото на трансмодалността)?

Отговорът на Христо Тодоров на този въпрос е положителен. Той схваща гледната точка като „лингвистично понятие“, което не бива да се мисли

³³ Todorov, “Valeur esthétique et normalité linguistique du texte littéraire”, op. cit., 171-172.

³⁴ Следва да се добави: на семантичното ниво на наративната логика.

психологически, морално, социално или другояче, тъй като „това, което е важно, е формата на Субекта.“³⁵ „Ако можем обаче да открием в текста модални и трансмодални (възприятие и познание) понятия, играещи ролята на материя-форма, тогава е неизбежно тези глаголи да оставят същевременно дифузия и имплицитен образ на формата на Субекта, който те изграждат в себе си [...] Този дифузен образ на Субекта е категорията гледна точка.“³⁶ Според него има два типа гледна точка, в зависимост от това дали става дума за модални, или за трансмодални категории. Модалната гледна точка произвежда три образа-субекти.³⁷ Първият, произведен от категорията способност или можење, е доста *аморфен*, тъй като на това ниво субектът и обектът не са ясно разграничени и потенциалността може да бъде както в одушевен, така и в неодушевен предмет. Желанието (заедно с интенцията, интереса и др.) произвежда образа на *партикуларен* субект. Задължението произвежда образа на безличен, *генерализиран*, субект, който обикновено се превежда на нивото на дискурса с моралните категории „добро“ и „лошо“. Трансмодалната гледна точка е разделена от Христо Тодоров на възприятна и когнитивна гледна точка, а тези двете допълнително са разделени на подкатегории, основани на доминацията на субективната или обективната част.

Това разбиране за гледната точка изглежда много продуктивно. И все пак, ако модалните и трансмодалните категории произвеждат образ на субекта (или образ-субект), защо да наричаме този образ „гледна точка“? Тук аргументите на Христо Тодоров поставят особен проблем. Идеята за субективен образ предполага, че ако има гледна точка, тя би била обърната към образа на субекта и няма да е собствената гледна точка на субекта. Как следва да мислим гледната точка? Как трябва да я схващаме, ако искаме да избегнем подвеждащите визуални метафори, но също и психологизацията (морализацията и т.н.) на понятието за субект, на което е основана?

Аз бих настоявал, че гледната точка е свързана със специфичната позиция на субекта. Но позицията сама не е достатъчна да я определи. Ако имаме камък в кутия с пясък, позицията на камъка би била ясна и точно описуема, но все още няма да говорим за гледна точка. Определящо за гледната точка е нейната *насоченост*. Онова, от което има нужда, за да има гледна точка, е ориентираност, насока. Казано другояче,

³⁵ Christo Todorov, „Analyse stylistique de deux récits de Marcel Aymé”, op. cit., 75.

³⁶ Christo Todorov, „Problèmes psycholinguistiques du texte narratif”, *Études d'histoire de la littérature française (18-20 s.)*, Sofia : Presses Universitaires « St. Kliment Ohridski », 1985, 123-124.

³⁷ Пак там, 124.

гледната точка предполага векторизация.³⁸ Ориентацията, насоката не бива да се бъркат с движение, защото може да има насоченост, без да има движение.

Постоянното ставане на субекта и обекта, тяхната идеогенеза на нивото на историята, произвежда точно насоченост, на две различни нива. На нивото на модалните и на това на трансмодалните категории. Затова бих настоявал с Христо Тодоров, че гледната точка не бива да се мисли единствено през възприятие, чувство и мисъл, т.е. свързана единствено с онова, което Цветан Тодоров нарича сложни трансформации. Тя е свързана и с най-основните наративни модалности като желание и задължение. Тези модалности ориентират субекта в самия начин, по който го произвеждат и го насочват по специфичен начин към обект.

Прогресивната дискриминиция е обвързана с произвеждането на нови субекти и така самата форма на насоченост се променя при преминаването от модалното към трансмодалното ниво. Модалните категории характеризират действието и затова ориентират веригата от събития на историята, изграждайки нейната логика. Трансмодалните категории характеризират субекта на действие, а така ориентират отношението му към случващото се. Те могат да участват в изграждането на логиката на историята само непряко, като модифицирани от други модалности (например, желание да видиш, нужда да знаеш, възможност да усетиш). Междувременно, вече ще е станало ясно, че на нивото на модалните категории гледната точка не бива да се мисли като константа. Тя е постепенно произведена от аморфните възможности на моженето към партикуларността на желанието до общите норми, интериоризирани или не, на задължението и дълга. Затова изглежда уместно гледната точка на модалното ниво също да се мисли през степени. С други думи, може да има истории, където модалната гледна точка е „по-слаба“, доколкото е основана на възможности, както при някои приключенски романи, където героят е пасивен, докато му се случват различни събития; и да има други истории, при които гледната точка е „по-силна“, както е в случая с френските класицистични трагедии, често основани на конфликт между дълг и желание. Случаят с третата модалност би трябвало да се изследва самостоятелно, защото с безличния, всеобщ субект, който въвежда, загатва в персонажа или отвън него различна перспектива, над-лична и външна, а именно гледната точка на събда, история, общество и др. И тук отново може да се окаже, че когато не е тематизирана, модалната

³⁸ За това осмисляне на гледната точка съм задължен на тълкуването на перспективизма от страна Димитър Вацов. Вж. Димитър Вацов, *Онтология на утвърждаването*, София: Изток-Запад, 2003; Димитър Вацов, *Това е истина!*, София: Нов български университет, 2016.

гледна точка просто изчезва. От друга страна, тъкмо тук може да се изучават най-експлицитните инстанции на начина, по който социални норми и схващания стават иманентни наративни категории.

4. Насоки и преходи

Ако има две нива и може да се разграничи модалната от трансмодалната гледна точка, какви са възможните отношения между двете нива?

Вече беше посочено, че модализации на трансмодалните категории позволяват на последните да участват в самото конструиране на повествователната логика. Така например, в случая с криминалните произведения когнитивният процес (да кажем, детектив, разследващ престъпление) е движен от нужда/ дълг/ задължение/ желание да се разбере какво се е случило. В същото време, тук обектът на познание (на разследване) не е обичаен обект, а друга история със свои собствени модалности (защо извършителят *е искал* или *е трябвало* да извърши престъплението). Тази особеност на криминалните произведения затова прави очевидна не само модализацията на трансмодалности, но също и трансмодализацията на модалности (да видиш желанието, да разбереш нуждата и т.н.).³⁹

Това преплитане на модалности и трансмодалности може да доведе до предположението, че различието между двете е илюзорно. Трябва обаче да се отбележи, че в случая с трансмодалните категории ние се преместваме от нивото на историята към нивото на отношението между история и дискурс. Не е случайно, че Жерар Женет поставя фокализацията в секцията за наклонението (модуса, *mode*), което описва „регулирането на повествователната информация“⁴⁰, с други думи, достъпа до историята, даден от дискурса. Доколкото характеризира субекта на действие, *трансмодалността има междинна позиция*: тя се състои в действия, даващи достъп до други действия, но специфичен, „субективен“ достъп.

Като следствие тази междинна позиция на трансмодалността може да направи по-осезаема модалната гледна точка, но също така може да я замъгли. С термините на Христо Тодоров може да се каже и така: трансмодалният образ-субект може да открива и да скрива модалния образ-субект. Обратното обаче не е вярно. Съгласно закона за невъзвратимост на Гийом модалните категории са присъщи на трансмодалните, те се

³⁹ По въпроса за трансмодалните преходи, вж. Боян Манчев, *Невъобразимото*, София: Нов български университет, 2003.

⁴⁰ Genette, *Figures III*, op.cit., 184

появяват първи и могат да съществуват без трансмодалните, но тъкмо поради тази причина, ако „замъглят“ трансмодалното ниво, това би означавало, че трансмодалното ниво вече не е в историята, а не че е просто скрито. От друга страна, дори когато трансмодалната гледна точка забули модалната, модалността не изчезва или поне не без да отнеме самата кохерентност на историята.

Дотук описах гледната точка като насоченост, свързана с дискриминирането на субект и обект. Но модализацията е винаги също и модализация на действие и модалностите винаги сочат по някакъв начин и към действие. Гледната точка освен към обект е винаги и гледна точка, ориентирана към действие. Желание да *спасиш* любимата, нужда да *докажеш*, че Бог не съществува, и т.н. Същевременно преходът от една към друга модалност на дадено ниво, както и възможното преплитане на модални и трансмодални категории, показва, че тази насоченост, тази ориентираност, касае не само отношението субект-обект и отношението между действия. Наративните модалности показват, че насочеността на гледната точка е поне тройна. Освен комплексите на субект-обект и на действията има и *междумодална ориентация*; изразено другояче, модалностите винаги указват други модалности; и понякога трансмодалностите сочат към други трансмодалности, модалностите – към трансмодалности, трансмодалностите – към модалности. Ако основният протагонист иска нещо (обект в най-общ смисъл), но не може да го има, тя или той намират начин да го получат, което може да се преведе като преход от желание за обект към желание за способност. Получаването на способността може да отведе към други желания, и т.н.

*Така, тройната насоченост на (транс)модалната гледна точка е, веднъж, насоченост на субект към обект, втори път, насоченост към действие, и трети път, насоченост от една модалност към друга.*⁴¹

Ако наистина нещата стоят по този начин, тогава трябва да се каже, че при всяка наративна логика има множествени гледни точки. Някои от тях са по-слаби, някои са по-силни. Те могат да си взаимодействат, да се скриват едни други, да си противоречат, да си съдействат, да се консолидират и т.н. Но също да се появяват и да изчезват. Повествователните гледни точки са неизбежно модални или трансмодални и точно затова те са в постоянна трансформация, движейки се от виртуалното към

⁴¹ Тук няма да се спирам на сложния въпрос за отношението между насочеността към действие и насочеността към модалност. Самото разграничение предполага да мислим действието като нещо различно от модалност. Но какво ако действието е само вид модалност? От друга страна, очевидно е, че има случаи, когато насочеността към действие е насоченост към модалност. Но ще трябва да оставя този въпрос засега.

актуалното и от актуалното към виртуалното; от партикуларното към всеобщото и обратно.

5. Моделиране на наративните модалности

Накрая, вместо заключение, бих искал да посоча някои от проблемите и недостатъците на Гийомистката наратология и да се върна съвсем кратко към теорията на моделите, която споменах в началото.

Теория като развитата от Христо Тодоров, подета от мен в този текст, за да изследвам проблема за отношението между наративните модалности и гледната точка, може да бъде много продуктивна. Но тя носи и своите рискове. Първият и най-очевиден е рискът да се натурализира теорията, да се приеме теорията не като конструктор, изграден на основата на езикови модели,⁴² а като пряко описание на това как стоят нещата. Да се натурализира теорията би било да се вземе моделът за „самото нещо“.

После, дори и да се приеме разграничението между стабилни и нестабилни позиции в идеогенезата, както и разграничението между модални и трансмодални категории, съмнително е дали тези конкретни категории (например, *pouvoir*, *vouloir*, *devoir*) са универсални. Моделът на Христо Тодоров е убедителен, защото използва често употребявани френски модални глаголи, но достатъчно е да погледнем отново към други теории за модалността или към простите повествователни трансформации, изброени от Цветан Тодоров, за да видим и други възможности. Цветан Тодоров посочва шест прости трансформации, които предлагат съвсем различна картина.⁴³ Модалностите варират още повече при преминаването към други езици. Така на английски третата модална категория би отвела към разграничение, трудно съвместимо

⁴² И може би си заслужава да се отбележи, че лингвистиката на Гийом е доста критична към Сосюр, спорейки срещу произволността на знака (вж. Maurice Toussant, *Contre l'arbitraire du signe*, Paris: Didier Érudition, 1983), а така и срещу голяма част от структуралистките пресупозиции, предлагайки различен езиков модел. Във връзка с литературната теория българската гийомистка школа се бори срещу структуралистката догма, че литературата е система от втори ред, конотативна система, основана на денотативната система на естествения език. За Христо Тодоров езиковата идеогенеза е пряко наблюдаема в литературата, тя се случва в и като литература. И тъкмо защото не е някакъв втори език, литературата, настоява той, не е определена от извънезикови критерии, а единствено от езика, чието ставане тя е. (Вж. критиката на Ролан Барт В: Христо Тодоров, „Критика на литературоведските възгледи на Ролан Барт“, *Литературна мисъл*, 2/ 1973, 10-28.) Колкото и плодотворна за мисълта да е такава идея, тя води Христо Тодоров към универсализиране на лингвистични категории, които в крайна сметка, идват от френския език и са уместни най-вече при него.

⁴³ Простите трансформации включват трансформации на наклонението (тук влизат всички алетични модалности, наред с *мога* и *трябва*), на намерението, на резултата, на начина, на вида и на статуса. (Вж. Цветан Тодоров, *Поетика на прозата*, цит. съч., с.138-139.) Тук няма да обсъждам непоследователността, нелогичността и проблемите в начина, по който Цветан Тодоров съставя този списък от трансформации.

с това на *falloir* и *devoir*. Ще трябва да се обяснят ‘must’, ‘ought’, ‘should’ и ‘have to’. Немският език предлага съвсем различна картина, да не говорим за неиндоевропейски езици. Модалните и трансмодалните категории сами са социално и културно определени и могат много да се различават в различните култури. Този факт не обезценява гийомистката теория. Но той трябва да ни направи внимателни при нейното приложение. Тъй като може да се каже, че тези категории показват не само психолингвистични, но също социолингвистични аспекти на идеогенезата. Социалните и културни норми и концепции определят деонтичните модалности, но също волитивните, алетичните и т.н. Именно по този начин логиката на историята или онова, което нарекох в началото на текста „наративна потенциалност“, е определена в своята сърцевина от социални конвенции и културни нагласи. И точно поради тази причина наративната потенциалност е моделирана в творбите по разнообразни начини и има различни проявления.

Теорията на моделите трябва да се изправи пред въпроса: как да се вземат предвид наративните модалности? Може да се каже, че социалните конвенции функционират като матрица за модела, който историята изгражда. В същото време те функционират по опосреден начин и като моделираща инстанция за това изграждане.⁴⁴ От една страна, това означава, че когато изграждаме модел на наративните модели на текста, който изследваме (а с литературата ние винаги изграждаме модели на модели), трябва да вземем предвид социални, исторически и културни контексти и конвенции. И в този смисъл наратологията е неотделима от дисциплини като социологията или културните изследвания. От друга страна обаче, не бива да се описваме модела на наративния текст, по който изграждаме собствения си теоретичен модел, изцяло и единствено с външни средства. Не само наложените конвенции сами са в постоянна трансформация, както Гийом и неговите последователи убедително показват, – а значи и могат да бъдат модифицирани на свой ред от творбите (творчеството на Кафка може добре да покаже как се задейства тази модификация), – но също, и преди всичко, ако модалните и трансмодалните категории са въведени в историята, тогава самата история ще ги указва и по този начин те ще бъдат изводими от историята. Общество, история и култура може и да функционират като матрица или моделираща инстанция, но във

⁴⁴ Тук използвам термините „матрица“ и „моделираща инстанция“ в смисъла на Бернд Мар (с оглед на общата теория на моделите) и Матиас Ердбеер (с оглед на литературната теория на моделите). Вж. Bernd Mahr, „Modelle und ihre Befragbarkeit. Grundlage einer allgemeinen Modelltheorie“, *Erwägen Wissen Ethik*, 26/ 2015, 329-342; Bernd Mahr, „On the Epistemology of Models“, В: G. Abel, J. Conant (Hg.), *Re-thinking Epistemology*, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2011, 301-352; M. Erdbeer, „Poetik der Modelle“, *op. cit.*

всеки случай те ще са вписани в историята като принадлежащи към нейната логика и затова могат да се реконструират чрез модел, който взема предвид собствените характеристики на творбата. Добрият теоретичен модел би трябвало да се изгражда със средствата на литературния модел, използвани като *формални указания за възлите му от потенциалност*, следвайки, така да се каже, инструкциите на самата творба.

От тази перспектива, ставането и динамиката на множествените гледни точки на нивото на историята може да хвърлят изключителна ръководна светлина.